

УДК 546.683.1'87'22/.24:(544.313.4+537.322)

^{1,2} Козьма А.А., к.х.н., доц.; ³ Мучичка І.І., студ.; ³ Переш Є.Ю., д.х.н., проф.;
³ Барчій І.Є., д.х.н., проф.; ^{2,3} Габорець Н.Й., к.х.н., с.н.с.; ³ Зубака О.В., к.х.н., доц.

ВПЛИВ ХІМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА ТЕРМОЕЛЕКТРИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ТАЛІЙ (I) БІСМУТ (III) ДИХАЛЬКОГЕНІДІВ TlBiS₂ (Se₂, Te₂)

¹НДІ фізики і хімії твердого тіла, ²кафедра фізичної та колоїдної хімії,
³кафедра неорганічної хімії, ¹⁻³ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
 88000, Ужгород, вул. Підгірна 46; e-mail: Anton_Kozma@yahoo.com

Хімічний потенціал μ – це термодинамічна функція, яка дозволяє описувати стан систем з перемінною кількістю частинок [1-3]. До таких систем можна віднести термоелектричні матеріали, оскільки їх властивості обумовлені концентрацією та рухливістю частинок-носіїв струму [4].

В роботі [5] на прикладі металів та низки бінарних сполук (карбідів, оксидів, халькогенідів та ін.) показано, що величина термоелектрорушійної сили (термо-ЕРС) різних зразків тісно взаємопов'язана з їх хімічним потенціалом. У даній статті, на основі класичної теорії А.Ф. Йоффе [5], здійснено оцінку впливу величини хімічного потенціалу на термоелектричні параметри тернарних халькогенідів TlBiS₂ (Se₂, Te₂), які відносяться до перспективних термоелектриків [6-18].

Хімічний потенціал μ , який можна розглядати як вільну енергію напівпровідника, визначається із виразу (1) [5]:

$$\mu = \bar{\varepsilon} - TS, \quad (1)$$

де $\bar{\varepsilon}$ – середнє значення вільної енергії носіїв струму в потоці, T – абсолютна температура, S – ентропія.

Термо-ЕРС тісно пов'язана з процесами переносу носіїв струму. Для матеріалів складу TlBiS₂ (Se₂, Te₂) найбільш характерна електронна провідність [9, 11, 14-18]. Потік електронів j для напівпровідників n -типу складатиметься з потоків із усіма значеннями енергії ε :

$$j = \int_0^{\infty} j(\varepsilon) d\varepsilon. \quad (2)$$

У такому випадку, середнє значення енергії електронів у потоці буде рівним

$$\bar{\varepsilon} = \frac{\int_0^{\infty} \varepsilon j(\varepsilon) d\varepsilon}{\int_0^{\infty} j(\varepsilon) d\varepsilon}. \quad (3)$$

Якщо рівноважну функцію розподілу електронів за енергіями зобразити як $f_0(\varepsilon)$, а довжину вільного пробігу електрона – $l(\varepsilon)$, то рівняння (2) можна представити у вигляді (4):

$$j = C \int_0^{\infty} \frac{df_0(\varepsilon)}{d\varepsilon} l(\varepsilon) \varepsilon d\varepsilon. \quad (4)$$

Підставивши останню формулу в (3), одержимо (5):

$$\bar{\varepsilon} = \frac{\int_0^{\infty} \frac{df_0(\varepsilon)}{d\varepsilon} l(\varepsilon) \varepsilon^2 d\varepsilon}{\int_0^{\infty} \frac{df_0(\varepsilon)}{d\varepsilon} l(\varepsilon) \varepsilon d\varepsilon}. \quad (5)$$

Якщо S – це ентропія при переході одного електрона, тоді аналогічне значення S/e для одного кулона електричних зарядів, яке визначає величину термо-ЕРС α , можна виразити через

$$\alpha = \frac{S}{e} = \frac{1}{e} \left(\frac{\bar{\varepsilon}}{T} - \frac{\mu}{T} \right) = \frac{k}{e} \left(\frac{\varepsilon}{kT} - \frac{\mu}{kT} \right), \quad (6)$$

де e – елементарний заряд, k – стала Больцмана.

Отже, як бачимо із (6), термо-ЕРС безпосередньо пов'язана з хімічним потенціалом. Увівши величини ε^* і μ^* , які відповідають приведеній енергії електрона та хімічному потенціалу відповідно, залежність (6) можна представити як

$$\alpha = \frac{k}{e} \left[\frac{\int_0^{\infty} \frac{df_0(\varepsilon^*)}{d\varepsilon^*} l(\varepsilon^*) \varepsilon^{*2} d\varepsilon^*}{\int_0^{\infty} \frac{df_0(\varepsilon^*)}{d\varepsilon^*} l(\varepsilon^*) \varepsilon^* d\varepsilon^*} - \mu^* \right]. \quad (7)$$

Звідси можна знайти μ^* :

$$\mu^* = \frac{\int_0^{\infty} \frac{df_0(\varepsilon^*)}{d\varepsilon^*} l(\varepsilon^*) \varepsilon^{*2} d\varepsilon^*}{\int_0^{\infty} \frac{df_0(\varepsilon^*)}{d\varepsilon^*} l(\varepsilon^*) \varepsilon^* d\varepsilon^*} - \alpha \frac{e}{k}. \quad (8)$$

Вирази (1) – (8) добре характеризують взаємозалежність між приведеним хімічним потенціалом та термо-ЕРС, але розрахунки за цими рівняннями представляють певну складність. У таких випадках доцільно використати формулу Писаренко Н.Л. [5], яка більш зручна з практичної точки зору:

$$\alpha = \frac{k}{e} \left[A + \ln \frac{2(2\pi m^* kT)^3}{h^3 n} \right], \quad (9)$$

де A – коефіцієнт Відемана-Франца, m^* – ефективна маса електрона, h – стала Планка.

Наведений вираз (9) застосовний для напівпровідників з одним типом носіїв. Тернарні халькогеніди $TlBiS_2$ (Se_2, Te_2) відповідають зазначеній умові, бо, як зазначалося вище, для них найбільш характерна електронна провідність [9, 11, 14-18].

Представлений у формулі (9) коефіцієнт Відемана-Франца пов'язаний з хімічним потенціалом (10):

$$A = \left[\frac{(r+3)}{(r+1)} \times \frac{F_{r+2}(\mu^*)}{F_r(\mu^*)} - \frac{(r+2)^2}{(r+1)^2} \times \frac{F_{r+1}(\mu^*)}{F_r^2(\mu^*)} \right],$$

де r – показник степеня в залежності довжини вільного пробігу електронів від їх кінетичної енергії, $F_r(\mu^*)$ – інтеграли Фермі, які виражаються рівнянням (11):

$$F_r(\mu^*) = \int_0^{\infty} \frac{x^r dx}{e^{x-\mu^*} + 1}. \quad (11)$$

У випадку сполук $TlBiS_2$ (Se_2, Te_2) функції Фермі матимуть вигляд, аналогічний до [5]:

$$\int_0^{\infty} \frac{f(\varepsilon) d\varepsilon}{e^{\frac{\varepsilon-\mu}{kT}} + 1} = \int_0^{\mu} f(\varepsilon) d\varepsilon + \frac{\pi^2}{6} (kT)^2 \times \left(\frac{df(\varepsilon)}{d\varepsilon} \right)_{\varepsilon=\mu} + \frac{7\pi^4}{360} (kT)^4 \left(\frac{d^3 f}{d\varepsilon^3} \right)_{\varepsilon=\mu} + \dots \quad (12)$$

За наведеними вище виразами здійснено розрахунок μ^* . Необхідні значення α брали із [9-11, 15-18]. Відзначимо також, що величина коефіцієнту термо-ЕРС суттєво залежить від технологічних особливостей синтезу та обробки зразків. Саме тому для кожної сполуки одержували від 3 до 5 значень приведенного хімічного потенціалу.

Встановлено, що для сполуки $TlBiSe_2$ при кімнатній температурі найбільш характерним є інтервал значень $2,6 \leq \mu^* \leq 6,5$.

Для $TlBiS_2$ і $TlBiTe_2$ діапазон аналогічних величин є ширшим та відповідно складає $2,7 \leq \mu^* \leq 14,2$ й $2,6 \leq \mu^* \leq 12,1$. Зауважимо, що для цих халькогенідів одержано зразки [17, 18], які можна віднести до сильно вироджених напівпровідників, і їх приведений хімічний потенціал досягає високих значень 14,2 (для $TlBiS_2$) і 12,1 (для $TlBiTe_2$). Згідно з [15], такі термоелектрики мають меншу перспективу практичного застосування, бо при значному виродженні електронного газу вони стають подібними до металів – їх термо-ЕРС понижується, а електронна складова теплопровідності суттєво зростає.

Отже, величина хімічного потенціалу безпосередньо впливає на термоелектричну ефективність розглянутих халькогенідів $TlBiS_2$ (Se_2, Te_2). Підсумовуючи вищесказане відзначимо, що за інтервалом значень μ^* до найбільш перспективних матеріалів слід віднести зразки талій (I) бісмут (III) диселеніду $TlBiSe_2$.

Список використаних джерел

1. Kaplan T.A. The Chemical Potential. *J. Stat. Phys.* 2006, 122(6), 1237-1260.
2. Cook G., Dickerson R.H. Understanding the chemical potential. *Am. J. Phys.* 1995, 63(8), 737-742.
3. Румер Ю.Б., Рывкин М.Ш. Термодинамика, статистическая физика и кинетика. М: Наука, 1972. С. 400.
4. Дмитриев А.В., Звягин И.П. Современные тенденции развития физики термоэлектрических материалов. *Успехи физ. наук.* 2010, 180(8), 821-838.
5. Йоффе А.Ф. Полупроводниковые термоэлементы. М.: б. в., 1956. С. 105.
6. Декларацийний патент №12561/3У/15. Матеріал з підвищеною термоелектричною потужністю на основі твердого розчину системи

TlBiSe₂-Tl₄SnSe₄. Козьма А.А., № у 201502536, опубл. 20.07.2015.

7. Alharbi S.R., Nagat A.T., Saed E.M., Al-Hossainy M.H., Hussein S.A. Growth and thermal transport properties of some ternary Thallium Dichalcogenide semiconductor compounds. *Life Sci. J.* 2013, 10(2), 1233-1237.

8. Козьма А.А., Переш Є.Ю., Барчій І.Є., Сабов М.Ю., Беца В.В., Цигика В.В. Термоелектричні властивості евтектичних сплавів систем TlBiSe₂-SnSe₂ (Tl₂SnSe₃, Tl₄SnSe₄) і Tl₄SnSe₄-Tl₉BiSe₆. *Укр. хім. журн.* 2011, 77(9), 23-26.

9. Козьма А.А., Барчій І.Є., Переш Є.Ю., Цигика В.В., Беца В.В., Соломон А.М., Сабов М.Ю. Одержання та термоелектричні властивості полікристалічних сполук TlBiSe₂ і Tl₉BiSe₆. *Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія «Хімія».* 2010, 23, 22-25.

10. Popovich N.S. Thermoelectric properties of the TlBiS₂-PbS alloys. *Czech. J. Phys.* 2005, 55(6), 739-748.

11. Kurosaki K., Kosuga A., Yamanaka S. Thermoelectric properties of TlBiTe₂. *J. Alloys Compd.* 2003, 351(1-2), 279-282.

12. Anagnostopoulos A., Bogevolnov V.B., Ivankiv I.M., Shevchenko O.Yu., Perepelkin A.D., Yafyasov A.M. The electrophysical properties of the surface

layer of the semiconductor TlBiSe₂. *Phys. Stat. Sol. B.* 2002, 231(2), 451-456.

13. Mitsas C.L., Siapkias D.I., Polychroniadis E.K., Valassiades O., Paraskevopoulos K.M. Growth, electrical and optical properties of TlBiSe₂ single crystals. *Phys. Stat. Sol. A.* 1993, 136(2), 483-495.

14. Лазарев В.Б., Беруль С.И., Сомов А.В. Тройные полупроводниковые соединения в системах A^I-B^V-C^{VI}. М.: Наука, 1982. С. 148.

15. Гицу Д.В., Попович Н.С., Шура В.Г. Физико-химические и электрофизические свойства сплавов разреза TlBiTe₂-2PbTe. *Изв. АН СССР. Неорган. материалы.* 1980, 16(12), 2130-2132.

16. Гицу Д.В., Гринчешен Й.Н., Попович Н.С., Чебановский А.В. Физико-химические и электрофизические свойства сплавов разреза TlSbSe₂-TlBiSe₂. *Изв. АН СССР. Неорган. материалы.* 1980, 16(6), 1111-1112.

17. Войнова Л.Г., Базакуца В.А., Дембовский С.А., Лисовский Л.Г., Сокол Е.П., Канцер Ч.Т. Термоэлектрические параметры тонких слоев TlBiS₂, TlBiSe₂, TlBiTe₂. *Изв. вузов. Физика.* 1971, 14(5), 154-155.

18. Дембовский С.А., Лисовский Л.Г., Бунин В.М., Канищева А.С. О соединениях TlBiSe₂, TlSbS₂ и TlBiS₂. *Изв. АН СССР. Неорган. материалы.* 1969, 5(11), 2023-2024.

Стаття надійшла до редакції: 23.10.2015.

INFLUENCING OF CHEMICAL POTENTIAL ON THERMOELECTRIC PROPERTIES THE THALLIUM (I) BISMUTH (III) DICHALCOGENIDES TlBiS₂ (Se₂, Te₂)

Kozma A.A., Muchychka I.I., Peresh E.Yu., Barchiy I.E., Haborets N.J., Zubaka O.V.

Using a fundamental of the theory A.F. Ioffe influencing value of chemical potential on thermoelectric properties ternary chalcogenides TlBiS₂, TlBiSe₂ and TlBiTe₂ is estimated. Is established, that depending on technological conditions of obtaining is samples, the chemical potential is inflected in a definite spacing. For compounds TlBiSe₂ at a room temperature reduced chemical potential is in range of values $2,6 \leq \mu^* \leq 6,5$. For TlBiS₂ and TlBiTe₂ this spacing more broad: $2,7 \leq \mu^* \leq 14,2$ and $2,6 \leq \mu^* \leq 12,1$ accordingly. Thus, by selected yardstick to the most perspective materials it is possible to relate samples the thallium (I) bismuth (III) diselenide.